

TOPLUMSAL DEVİNİMLERDE BİRARADALIK PERSPEKTİFİ

Emrah BOZKURT

“Avrupa’da Aydınlanmacılık Hareketi’nin Ortaya Çıkışı”
Tezinin “*Toplumsal Devinimlerde Biraradalık Perspektifi*” Bölümüdür.

emrahbozkurt.com

HAZİRAN 2018

TRABZON

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III

GİRİŞ

1.Aydınlanmacılık Nedir?.....	3
2.Toplumsal Devinimlerde Biraradalık Perspektifi.....	6

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ORTAÇAĞ AVRUPASI FELSEFESİ

1.1.Antikçağ Felsefesinin Ortaçağ Felsefesine Etkisi.....	12
1.2.Aristoteles Tercümelelerinin Avrupa'ya Etkisi.....	14
1.3.Thomas Aquinas Özelinde Ortaçağ Felsefesinin Çerçevesi ve Mirası.....	18
1.4.Ortaçağ Aydınlığı/Karanlığı.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

2. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN TARİHSEL ALT YAPISI

2.1.Hayat Algısındaki Değişim.....	26
2.2.Rönesans.....	28
2.2.1.Hümanizm.....	31
2.2.2.İtalyan Rönesansı.....	32
2.2.2.1.Niccolò Machiavelli.....	34
2.2.3.Kuzey Rönesansı.....	40
2.2.3.1.Desiderius Erasmus.....	40
2.2.3.2.Thomas More.....	42
2.3.Reform.....	44
2.4.Yeni Dünya ve Yeni Problemler.....	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AYDINLANMACILIK HAREKETİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI

3.1.Bilimin Yükselişi.....	50
3.1.1.Francis Bacon.....	52
3.1.2.Yeni Bir Evren.....	56
3.1.2.1.Nicolaus Copernicus.....	58
3.1.2.2.Tycho Brahe.....	60
3.1.2.3.Johannes Kepler.....	61
3.1.2.4.Giordano Bruno.....	64
3.1.2.5.Galileo Galilei.....	66
3.1.3.René Descartes ve Mekanikçi Felsefe.....	70
3.1.4.Isaac Newton.....	79
3.2.Aydınlanmacılık Hareketi'nin Gelişimi.....	85
3.2.1.Thomas Hobbes.....	85
3.2.2.Baruch Spinoza.....	86
3.2.3.John Locke.....	87
3.2.4.Gottfried Leibniz.....	88
3.2.5.George Berkeley.....	88
3.2.6.David Hume.....	89
3.2.7.Montesquieu.....	90
3.2.8.Voltaire.....	91
3.2.9.Jean-Jacques Rousseau.....	92
3.2.10.Denis Diderot.....	94
3.2.11.Immanuel Kant.....	94
SONUÇ.....	98

KAYNAKÇA

2.Toplumsal Devinimlerde Biraradalık Perspektifi

Perspektifin hipotezi, David Hume'un bilgi felsefesinde nedensellik olgusu hakkındaki düşünceleri temel alınarak oluşturulmuştur. Teorinin açıklanmasından önce Hume'un bu önermesine değineceğiz. Hume, bir nesnenin başka bir nesne yaratma gücünün iki nesnenin idealarından keşfedilemeyeceğini ve dolayısıyla neden ile sonucu akıl yürütme ile ya da refleksiyonlu değil yalnızca deneyimle bilebileceğimizi belirtir. *"Başlayan şeyin bir nedeni olmalı"* önermesi, diyor Hume, mantık önermeleri gibi sezgisel kesinliği olan bir önerme değildir. Kendi ifadesiyle: *"Nesneleri kendi başlarına ele alırsak ve onlardan oluşturduğumuz ideaların ötesine bakmazsak, başka bir nesnenin varoluşunu içeren bir nesne yoktur."* Bundan yola çıkarak, neden ve sonuç bilgisi veren şeyin deneyim olması ve bunun, yalnızca birbiriyle nedensel bir ilişki içinde olan iki A ve B olayının deneyimi olamayacağını öne sürer. Deneyim olmalıdır; çünkü bağlantı mantıksal değildir, yalnızca tikel A ve B olaylarının deneyimi olamaz, çünkü A'da kendi başına B'yi üretmeye yol açacak hiçbir şey keşfedemeyiz. Gerekli olan deneyim ise, A türü olayların B türü olaylarla sürekli biraradlığının deneyimidir. Deneyimde iki nesne sürekli bitiştiği zaman, aslında birini diğerinden çıkarsadığımızı işaret eder. Çıkarsamadan kasıt, birini algılamanın bizi diğerini bekleme durumuna getirmesidir. A'nın görülmesi B'nin beklenmesine neden olur ve böylece A ile B arasında zorunlu bir bağlantı olduğuna inanmamıza yol açar. Çıkarımı akıl belirleyemez; çünkü bu, kendisi zorunlu olmayan, yalnızca deneyimden çıkarılan doğanın tekdüzeliğini varsaymamızı gerektirir. Böylece varılan düşünce: "A, B'ye neden olur" dediğimizde aralarında zorunlu bir bağlantının olduğunu değil, A ile B'nin gerçekte sürekli bir arada olduklarını kast ederiz. Her zaman bir arada duran belli nesnelere kavramı dışında bir neden ve sonuç kavramımız yoktur. Nesnelere arasında zorunlu bağlantı gibi görünen şey, aslında yalnızca o nesnelere ideaları arasındaki bağlantıdır; zihin alışkanlık tarafından belirlenir ve zorunluluk ideasını veren, bu izlenim ya da belirlenimdir. A'nın B'ye neden olduğuna inanmamıza yol açan örneklerin tekrarı, nesnede yeni bir şey vermez ama zihinde bir düşünceler çağrışımına yol açar; bu yüzden zorunluluk, nesnelere değil zihinde var olan şeydedir.¹

Bugüne kadar Aydınlanmacılık Hareketi belirli nedenlerin sonucu olarak görülmüştür. Oysa bu hareket biraradlığın sonucudur; gecenin arkasından gündüzün gelmesi gibi düalisttir. Nasıl ki gece sebep, gündüz de bir sonuç değilse toplumsal devinimlerdeki durum da sebep-sonuç ile değil, biraradlıkla açıklanabilir. Her durum kendi biraradlığında ondan çıkışını da

¹ Russell, *a.g.e.*, s.305-307.

sağlayacak olan hareketi beraberinde getirir. Güneşin etkisiyle birlikte gece ve gündüzün oluştuğunu varsayalım, böyle bir durumda kutuplarda diğerlerine göre belirgin bir şekilde bu yaşanmamaktadır. Güneş bir etki yapabilir; fakat meydana gelen onun etkisinin bir sonucu değildir, etkilenende var olan değerle değişimiyle meydana çıkmasıdır. Etkilenende olmayan ve sonradan oluşan herhangi bir değer değildir. İyi ve kötü düalizminde de benzer bir durum vardır. Her insan iyiliği ve kötülüğü kendinde taşır onlardan hangisinin ortaya çıkacağı, dışsal ya da içsel etkiyle belirir, fakat o iyi ya da kötü o etkinin ürünü değildir o sadece onun ortaya çıkmasını sağlamıştır. İyi ve kötü bir arada insanın kendinde bulunur haldeydi. Burada kastettiğimiz şey herhangi bir etkinin olmayışı değildir, etki dışsal ya da içsel olarak gelir fakat meydana gelen şey bu etkinin ürünü değil etkilenenin biraradallığında bulunduğu şeyin değişimle ortaya çıkmasıdır. Bu bağlamda teorimiz toplumsal devimlerde herhangi bir dogma topluma hakimken (ki, bu dogma durumu toplumlar için mecburidir) biraradallığında o dogmayı yıkacak hareketi de getirmektedir. Sonrasında mevcut dogmayı yıkan hareket durağanlaşarak yeni dogma olarak topluma hakim olur ve bu dogma başka bir hareketi biraradallığıyla getirir. Bu süreç döngüsel olarak sürekli devam eder. Bu dogmalarda ya da hareketlerde değişen şeyler mevcut şartlar nazarında merkeze alınan değerlerin değişmesiyle gerçekleşir. Mevcut dogmanın merkezinde bulunan değere zıtlığı ve daha tutarlılığı oranında biraradallığındaki hareket başarılı gösterir. Bu biraradallıkta tek bir hareketten bahsetmek mümkün değildir, fakat başarılı olan daha tutarlı olanıdır. Hume'un belirttiği gibi olayda gerçekleşen biraradallıktır, fakat zihnimizin alışkanlığı sebebiyle A görüldüğünde B sonucu olacaktır şeklinde bunu sebep-sonuç olarak düşünürüz. Toplum için dogmanın mecburiliğini detaylandırırsak eğer: Aydınlanmanın sürekli bir hareket olduğunu belirttik ve toplumların sürekli bir hareket halinde olması mümkün olan bir şey değildir, statik bir düzen içerisinde oluşturulabilirler ve bu durum da dogmanın mecburiyetini gerektirir. Sürekli hareket halinde olabilme potansiyeli toplumlarda değil, birey ya da gruplarda mümkündür ve mevcut dogmaya karşı toplumsal devinimleri sağlayanlarda Aydınlanmacılık Hareketi'nde olduğu gibi toplumdaki bu azınlık gruplar ya da bireylerdir. Dahası bazen birbirlerinden habersiz bireylerin etkilerinden de oluşabilir. Bu gruplar/bireyler toplum genelini etkiledikleri oranda başarılı olabilirler. Bu etkileme ise hareket halinde olmayı gerektirir.

Ortaçağ'da entelektüel açıdan merkez değer sabit yapı olarak din dogmasıydı, buna karşın sürekli gelişme ve genişleme halinde bulunan Aydınlanmacıların merkez değeri ise aktif akla dayalı bilim ve tekniktir, dolayısıyla toplumsal devinimlerde hareket halinde olan her geçerli/tutarlı değer her zaman sabit ve tutarsız olanın yerine gelir. Bu durum aktif olan

geçerli/tutarlı yeninin, sabit olan ve geçerliliğini/tutarlılığını yitiren eskinin yerini almasıdır. Aydınlanmacılar hareketliliğini yitirerek durağanlaşmaya başlayınca önceye göre din dogması yerine akıl dogması yerleşmiş oldu. Toplumsal devinimlerde hakikat yoktur, sadece öncekinden daha tutarlı olan vardır. Bu “daha tutarlılık” hareket halinde olduğunda ondan daha az tutarlı olanın yerini alır ve artık toplum için geçerli olan *paradigma* haline gelir. Burada önemli olan bir husus da sunulan yeninin sistemli bir yapıda olmasıdır, tutarlılığını da zaten bu şekilde sağlayabilir. Ortaçağ'da başlangıçta geçerli olan dinin, hareket halinde olan Aydınlanmacılık değerinin ona karşı tutumunda ortaya çıkarttığı tutarsızlıkları sonucu, onun geçerliliğini elinden almış ve kendi geçerliliğini ilan ederek yeni paradigmayı “Modernizm” olarak oluşturmuştu. Aynı süreçten geçerek hareketliliğini yitiren Modernizm'e karşı Kuantum teknolojisiyle gelen bir Postmodernizm'in onun geçerliliğini elinden alma girişimleri çağımızda görülebilmektedir. Aydınlanmanın sürekli hareketlilik gerektirdiği perspektifinden baktığımızda neredeyse bütün Aydınlanmacı filozofların toplum düzeni için ortaya koydukları toplumsal sözleşmeler vardır ve bunlar statik yapılara sahiptir. Aynı şekilde mekanik felsefeciler de söz konusudur. Dolayısıyla, aslında kendi hareketliliklerini oluşturdukları düşüncelerle hareketsizleştirme işini de yapmış oldular. Çünkü, bu da biraradalığın sonucuydu; nasıl ki her dogma biraradalığında ondan çıkışı sağlayacak hareketi getiriyorsa, her aktif hareket de biraradalığında durağanlaşmasını ve dogma haline gelmesini getirmekteydi. Antikçağ filozoflarının yönetim biçimlerinde verdikleri örnekler gibidir: aristokrasinin bozulması oligarşiyi doğurur, bunlar ayrı değildir. Edilgen olana dışsal ya da içsel etkenin müdahalesiyle ortaya çıkmasıdır; durum değişimidir. Daha önce de belirtildiği gibi bu durum sosyal bir kanundur, Aydınlanmacı filozofların durumunda görüldüğü gibi yapılması mecburi olduğu gibi dogma haline gelmesi de mecburidir. Ne kadar pragmatik yaklaşımlar olsa da bir süre sonra onlarda durağanlaşarak dogma haline gelmişlerdir, çünkü toplumlar statik düzen dışında varlığını sürdüremez. Aktif hareketlerin önemi ise topluma sıçrama yaşatmasıdır. Bir süre sonra dogma haline gelecek olsa da ona belli bir mesafe kat ettirmiş olur. Fakat, bu mesafenin ileriye mi yoksa geriye mi olduğuna dair herhangi bir garantisi de yoktur.

Bu konudaki en iyi çözüm, olumsuz yönleri olmasıyla birlikte, toplumun entelektüel kesimin sürekli aktif halde olmasının sağlanması ve onların yapacağı etkilerle toplumun sürekli devinim göstermesi olacaktır. Bu durum bilgi-iktidar-itaat ile bağlantılıdır. Toplumlarda sürekli aktif halde bilgiyi elinde tutan ve geliştiren entelektüel bir grubun, durağanlaşma meyli gösteren iktidara karşı olan tutumu; ya iktidarı hareketlendirecektir ya da toplumu hareketlendirerek iktidar değişimine sebep olacaktır. Böylece, bilgiye sahip olan iktidar, ona itaat etmek için

psikolojik olarak hazır olan toplumu sürekli hareket halinde tutmuş olacaktır. Çünkü kendisi sürekli hareket halinde olan entelektüel grubun etkisi ve tehdidi altındadır. Aydınlanmacılık Hareketi bağlamında bu perspektifi bir metafor ile belirginleştirelim: Hareketin ortaya çıkışını bir suyun ısınması, ısı derecesinin artması ve kaynamaya başlaması ve buharlaşması şeklinde betimliyoruz. XII. yüzyılda başlayan tercümelemler ile mevcut dogmaya karşı suyun ateşe konulması başlamıştır. Akabinde gelen Rönesans, Reform suyu kaynama noktasına getirmiş, Bilimin Yükseliş'iyle su artık kaynamaya başlamıştır yani Aydınlanmacılık Hareketi ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılda Aydınlanmacılık Hareketi'nin aktifliğiyle suyun kaynaması artmış ve XIX. yüzyılda su buharlaşmıştır. Ortaçağ dogmasını yıkan hareket olarak Aydınlanmacılık dogma haline gelmiş ve onun biraradalığıyla Postmodernizm gibi yenileri gelmiştir. Mevcut dogmayı değiştirme konusunda tek bir hareket değil hareketler mevcuttur; Aydınlanmacılığın hâlâ dogmasını koruduğunu düşündüğümüz için onu değişime götürecekle hareketin hangisi olacağına dair herhangi bir öngöründe bulunmuyoruz.

KAYNAKÇA

- Akay, Ali, "Aydınlanma Üzerine: Eski ve Yeni Etkiler", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.145-151.
- Aktay, Yasin, "Modernizmin Aydınlanma Vehmi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.103-112.
- Albayrak, Aydın - Deveci, Cem, "Ortaçağ Sonunda Evrensel Hukuk Arayışı ve İnsan Hakları: Vitoria'nın Siyaset Kuramı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.253-281.
- Anderson, Perry, "Modernlik ve Devrim", çev.Ali Türker Erdağı, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.121-130.
- Anlı, Ömer Faik, "Hümanizm, Aydınlanma, Epistemoloji İlişkisi Antropo-epistemolojinin Olanacağı", *Bilim ve Ütopya*, sy.263, Mayıs 2016, Ankara 2016, s.21-24.
- Burke, Edmund, "Muhafazakârlık, Aydınlanma ve Siyaset", çev.Fatih Duman, *Muhafazakâr Düşünce*, sy.1, Yaz 2004, Ankara 2004, s.31-53.
- Casanova, José, *Modern Dünya'da Kamusal Dinler*, çev.Mehmet Murat Şahin, Sakarya 2014.
- Cassirer, Ernst, "Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi", çev.Doğan Özlem, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.37-49.
- Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara 2017.
- Çiğdem, Ahmet, "'Şimdi" Sorulan Bir Soru Olarak Aydınlanma Nedir?", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.91-94.
- Çotuksöken, Betül, "Betül Çotuksöken'le Ortaçağ Üstüne" (söyleşi:Özer Sayan), *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.175-198.
- Çotuksöken, Betül, "Düşünme ve Dil Bağlamında Aydınlanmacı Özne", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.141-144.
- Çüçen, Abdülkadir, "Kötülük Problemi", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.113-132.
- Dellaloğlu, Besim, "Aydınlanma, Modernite, Post-Modernite ve Sonrası", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.85-89.
- Demirci, Kürşat, "ENGİZİSYON", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.238-241.
- Denby, David, "Aydınlanmanın Krizi, Modernizmin Krizi Mi?", çev.Lerzan Caner Taşçier, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.95-101.
- Dickens, Charles, *İki Şehrin Hikayesi*, çev.Esen Rüzgar, Ankara 2012.

- Engineri, Melisa, "Aydınlanma Çağı ve Felsefesi", (Araştırma, Mersin Üniversitesi, 2008), s.1-15.
- Erdemli, Atillâ, "Aydınlanma Filozofu Olarak Descartes", *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*, sy: 27, 1990, s.99-113.
- Foucault, Michel, "Aydınlanma Nedir?", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.69-76.
- Foucault, Michel, "Doğruyu Söyleme Sanatı", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.77-80.
- Fromm, Ercih, İtaatsizlik Üzerine, çev.Nurdan Soysal, İstanbul 2016.
- Göka, Erol, "'Güç İlişkileri" Açısından Aydınlanma", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.113-119.
- Göçmen, Doğan, "Aydınlanmacılığın Tarihsel Anlamı ve Güncel Mirası Üzerine", https://www.academia.edu/5215849/Ayd%C4%B1nlanmac%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1n_Tarihsel_Anlam%C4%B1_ve_G%C3%BCncel_Miras%C4%B1_%C3%9Czerine, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-14.
- Gürkan, Salime Leyla, "ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2011, XXXX, s.549-552.
- Güvenç, Sıla Şenlen, "Letters Written By A Turkish Spy Eserinde Aydınlanma: Kartezyen Felsefesi", *Dörtöge-Felsefe ve Bilim Yazıları*, sy.2, Bahar 2012, s.201-210.
- Göze, Ayferi, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, İstanbul 2016.
- Habermas, Jürgen, "Şimdinin Kalbinde Amaç Yüklenmek: Foucault'un Kant'ın "Aydınlanma Nedir?" Metni Hakkındaki Konferansı Üzerine", çev.Eda Özgül-Özlem Oğuzhan, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.81-83.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Bilgicilik Akımı", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.168.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Dekartçılık", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. I, İstanbul 1993, s.285-286.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Düşünce Tarihi*, İstanbul 2017.
- Hançerlioğlu, Orhan, "Humanizm", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1993, s.341.
- Hume, David, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. çev.Aziz Yardımlı, İstanbul 1997.
- Harman, Ömer Faruk, " ENDÜLJANS", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1995, XI, s.209-211.
- İrem, Nazım, "Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.133-155.

- İşler, Ertuğrul, "Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na Bir Bakış", *PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy.5, 1999, s.48-53.
- Kaçar, Turhan, "Ortaçağ'ın Dinsel Fermantasyonu", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.97-111.
- Kant, Immanuel, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt", çev.Nejat Bozkurt, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.17-21.
- Karlığa, Bekir, "Doğu-Batı Düşüncelerinde On Üçüncü Yüzyıl Dönüşümü", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.159-172.
- Kayapınar, Mehmet Akif, "Aydınlanma Zihniyeti'nin Ötesi: Antropokozmik Bir Bakış Açısı", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, c. XII, sy.22, Ocak 2007, s.27-38.
- Kayhan, Aslı, "Aydınlanma ve Jean-Jacques Rousseau", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.57-68.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, "Ortaçağ'ın Orta Malı Olmadığına Dair", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.69-79.
- Kıllıoğlu, İsmail, "Aydınlanma'nın Felsefi Temellerinin Tartışması II", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy.5, Bahar 2015, s.333-359.
- Kömeçoğlu, Uğur, "Eleştirel Kant'ı Eleştirememek", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.135-139.
- Le Goff, Jacques, "Ortaçağ'da Batı Avrupa", çev.Nilüfer Uluç, *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.39-68.
- Mendelssohn, Moses, "Aydınlanma Nedir? Sorusu Üzerine", çev.Ali İrgat, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.13-15.
- Özcan, Zeki, "Ortaçağ'da Birey ve Bireyleşme", *Doğu Batı-Ortaçağ Aydınlığı Özel Sayısı*, sy.33, Ağustos-Eylül-Ekim 2005, Ankara 2014, s.11-37.
- Öz, Mustafa, "RÂFİZİLER", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, s.396-397.
- Rossi, Paolo, *Modern Bilimin Doğuşu*, çev.Neşenur Domaniç, İstanbul 2009.
- Rousseau, Jean-Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, çev.Vedat Günyol, İstanbul 2016.
- Russell, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi*, çev.Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
- Saygın, Alkım, "Kant'ın Aydınlanma Görüşü ve Foucault'nun Eleştirileri Üzerine", https://www.academia.edu/29148072/Kant_%C4%B1n_Ayd%C4%B1nlanma_G%C3%B6r%C3%BC%C5%9F%C3%BC_ve_Foucault_nun_Ele%C5%9Ftirileri_%C3%9Czerine_Alk%C4%B1m_Sayg%C4%B1n_Kahve_Molas%C4%B1_12.04.2013-26.04.2013, (erişim. 06.06.2018-13:50), s.1-11.

- Schmidt, James, "Aydınlanma Nedir? Moses Mendelssohn ve Immanuel Kant Berlinische Monatsschrift'i Nasıl Yanıtladı", çev.Fahrettin Altun, *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.23-36.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Avrupa'da Aydınlanma ve Dini Tolerans Algısının Düşünsel Temelleri", *21. Yüzyılda Din ve Uluslararası İlişkilerdeki Dönüşüm*, ed. Filiz Çoban Oran, Ankara 2017, s.147-177.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanma ve Bilim: Bilimsel Zihnin Yeniden İnşası ve Dönüşümü", *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, ed.Ömer Bozkurt, Mardin 2016,
- Şekerci, Ahmet Erhan, *Aydınlanma ve Din*, İstanbul 2015.
- Şekerci, Ahmet Erhan, "Aydınlanmanın Ulusal Karakteri Üzerine Analitik Bir Deneme", *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, c. III, İstanbul 2015, s.153-212.
- Taşçı, Serdar, "Aydınlanma(ma)nın Felsefesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.131-134.
- Timuçin, Afşar, "Aydınlanma Düşüncesi", *Toplumbilim-Aydınlanma Özel Sayısı*, sy.11, Temmuz 2000, İstanbul 2007, s.51-56.
- Tunçel, Ahu, "Yöntem Ya Da Eleştiri Yetisi Olarak Aydınlanma Akılcılığı", *Tabula Rasa*, sy: 25-26, 2012, s.70-82.